

Грифони в язичницькій свідомості древніх слов'ян

Розглядається малодосліджений аспект східнослов'янського язичества – вірування у доброзичливих, стосовно людини, синтетичних істот. Проаналізовано культ язичеського бога Семаргла, пов'язаного генетично з берегинями – синтетичними божествами.

Ключові слова: берегині, упирі, язичество, традиції, обряди, звичаї.

У комплексі давніх релігійних уявлень східних слов'ян існував надзвичайно архаїчний шар, який виник у найвіддаленіші часи історії людства – це віра в загальну натхненність навколишньої природи. Особливу цікавість у сучасних дослідників викликають синтетичні міфологічні істоти – птахи з людськими головами, пси та леви з пташиними крилами, люди з кінськими ногами і т.п. Численні зображення даних фантастичних істот на східнослов'янських пам'ятках матеріальної культури IX–XIII ст. свідчать про те, що у свідомості наших предків даної доби вони вважалися різновидом доброзичливих берегинь.

Стародавні язичницькі уявлення східних слов'ян про синтетичних доброзичливих духів–берегинь – уособлень озброєного добра – невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей наших предків, які склалися ще у родову епоху. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву. Реконструкція стародавніх уявлень наших предків, пов'язаних зі синтетичними духами–берегинями – головна мета даної статті.

У свідомості наших предків – язичників увесь навколишній світ був населений доброзичливими й шкідливими духами: берегинями й упирями. Берегині – це «свої» померлі – предки, члени сакрального Роду. Вони одночасно перебувають у землі, воді, повітрі й піклуються про своїх живих нащадків. Звідси й виник термін – «оберіг», що означає талісман, предмет, який оберігає. На берегах у наших предків зображували доброзичливих стосовно людини фантастичних істот, яких давні слов'яни вважали своїми прабатьками (святих тварин, синтетичних чудовиськ: семарглів, сири, драконів і т.д.), небесні символи.

На думку деяких сучасних дослідників, давньослов'янське слово «берегиня» походить від слова «берег» [1,8]. Таким чином, під цим терміном наші предки мали на увазі якихось доброзичливих стосовно людей водяних міфологічних істот. Разом з тим, як свідчить цілий ряд письмових

джерел, під даним терміном наші предки розуміли взагалі всіх доброзичливих стосовно людей істот, що населяють не тільки воду, але й повітря, землю, ліси й т.д. Таким чином, більш прийнятною представляється точка зору Б.О. Рибаківа, відповідно до якої у свідомості наших предків берегині були – уособленням добра в цілому [2,36].

Очевидно, у міфологічній свідомості наших предків – язичників тотеми – синтетичні істоти, вважалися східними слов'янами особливим різновидом предків–берегинь – уособлень озброєного добра й провідників у царство мертвих.

Так, серед пам'яток давньоруського мистецтва широко представлені привіски – амулети у вигляді фантастичного звіра. У нього широкі груди. На трохи видовженій шиї піднята голова, увінчана вухами – луницями. У зображенні сполучалися риси тварини з рисами птаха. В одних випадках ноги розсунуті, і можна догадатися, що зображено чотириноного звіра, іноді це – звір із пташиним тулубом [3,267]. Прикладом щодо цього може слугувати зображення дракона на монетоподібній підвісці, знайденої в одному з поховань могильника XI–XIII ст. в урочищі Козьмівка між селами Автуничі й Лемешівка Городнянського району Чернігівської області. По краях вона орнаментована двома опуклими прямими лініями, між якими на рівній відстані одна від одної перебувають червоні точки. На підвісці було зафіксовано стилізоване зображення звіра з розкритою пащею – дракона [4,181).

Зображення грифонів зустрічається у композиціях давньоруських храмів. Так, найдавніше зображення кентавра зафіксоване на різьбленій дерев'яній колоні XI ст. в Новгороді. Кентавр оточений плетеним орнаментом, частиною якого став і його хвіст. Ноги звірині, крила пташині, рукою тримає себе за хвіст. Кентаври зображені також на стінах Дмитрієва собору у Володимирі. Перший з них в одній руці тримає меч, іншою тримає себе за хвіст. Другий кентавр також тримає в одній руці меч, в іншій – зайця.

Фантастична істота, що скаче щодоуху з булавою й мигдалеподібним щитом зображене на кістяному футлярі, знайденому в шарах XII ст. міста Пскова. Ноги кентавра кінські, кінське тулуб перехоплений широким орнаментованим поясом. На зворотному боці фантастичний звір. Подібні зображення можна було побачити на стінах Георгіївського собору в Юр'єві Польському. Один з кентаврів у гострій шапці з опушкою й у сорочці із застібками, обернувшись назад, тримає сокиру. Короновані кентаври тримають у руках зайців. Ноги в кентаврів звірині, хвості кінські [5,101].

Зображення грифонів були характерні для орнаментів південнослов'янських християнських храмів. Зокрема, у Болгарії X–XIII ст. грифони зображувалися в інтер'єрах храмів у давньому значенні берегинь [6,85).

На думку А.В. Чернецова, грифони становили собою у свідомості наших предків доброзичливих духів – мешканців верхнього, небесного світу й райського саду [5,117).

Дану гіпотезу підтверджує той факт, що грифони завжди зображувалися із тваринами в лабетах, з головами, піднятими на витягнутих шиях нагору, жоден з них не зображений роздираючим або навіть кігтящими тварин, створюється враження, що грифони підносять звірів нагору.

Цікаво, що храм Покрова на Нерлі, на стінах якого була зображена велика кількість синтетичних істот – грифонів, семарглів, сиричів і т.д., – був одночасно пам'ятником синові Андрія Боголюбського Ізяславу, який загинув у поході на волзьких болгар. Таким чином, можна, припустити, що грифони у свідомості засновників храму повинні були проводити загиблого княжича до загробного світу.

На користь даного припущення свідчить також той факт, що навіть після християнізації східнослов'янських земель грифонів часто зображували на стінках саркофагів і трунів, особливо дитячих. Так, на бічних сторонах дитячого саркофага XIII ст., знайденого в одному з давніх могильників Вінницької області, що зараз зберігається в Софії Київській, чітко помітні зображення синтетичних тотемів – берегинь: семаргла й грифона [7,235].

На користь припущення про те, що тотеми – синтетичні істоти у свідомості наших предків персоніфікували озброєне добро, свідчить також той факт, що наші предки не тільки в язичницьку добу, але й довгий час після прийняття християнства малювали фантастичних істот на стінах і вікнах будинків, тобто на тих місцях, де звичайно розміщали охоронні зображення предків – берегинь. Так, в одній з давньоруських Кормчих книг другої половини XIV ст. знаходимо наступний текст:– «Над вратами же домов у православних християн воображаемых зверей и змиев и никаких неверных храбрых мужей поставляти не подобает [8,17].

Германський хроніст Адам Бременський, що, імовірно, чув про численні зображення фантастичних істот у східних слов'ян, навіть стверджував про те, що вони насправді живуть у східнослов'янських землях.

До нашого часу дійшло ім'я однієї з доброзичливих синтетичних істот. Так, майже до XVI ст. у народному середовищі вірили в крилатого пса Переплута – захисника рослин і заступника моряків. На думку М. Фасмера, ім'я даного божества – берегині походить від двох слів – «пере» і «пливти».

Досить складним щодо аналізу уявляється культ іншого дружинного божества – Семаргла. Функції Семаргла в системі язичницьких уявлень давніх слов'ян ще до недавнього часу у історичній науці не були остаточно з'ясовані. Більшість дореволюційних істориків або зовсім ігнорували його у своїх характеристиках слов'янського язичництва, або інтерпретували як загадкового бога, функції якого неясні [9,132–134].

Виключенням стали лише радянські вчені В.В. Іванов й В.Н. Топоров, які висловили припущення згідно з яким, Семаргл це «Sedmor(o)golъ», тобто сонце–семиголов, але ніяких переконливих доказів своєї теорії вони не представили [10,25].

М.М. Гальковський спробував зіставити літописного Смаргла з авестійським Сенмурвом [11,33]. Пізніше його точка зору була підтримана і науково обґрунтована російською дослідницею іранської міфології К.В. Тревер [12,11–17]. Більшість сучасних дослідників поділяють гіпотезу Гальковського – Тревер [13,24–25].

Разом з тим, Семаргл – крилатий пес у наших предків не міг бути прямим запозиченням з іншої міфологічної системи. В такому випадку культ даного бога не отримав би значного розповсюдження у наших предків.

Між тим, з «Повісті минулих літ» під 980 роком ми довідуємося про те, що дане божество було присутнє в державному пантеоні князя Володимира: «...и нача княжити Володимєрь вь Києве единь и постави кумиры на холму вне двора, Перуна...и Хурса и Дажьба и Стриба и Симаргла...Жряху имь и наричюще я богы» [14,56]. Присутність Семаргла у пантеоні Володимира, де не згадуються навіть Род і Велес, свідчать про відповідну вагу даного бога у слов'янській язичницькій ієрархії.

У деяких ранньохристиянських джерелах Семаргл згадується разом з іншими богами, яким наші предки продовжували приносити жертви навіть через кілька століть після прийняття християнства. Так, в «Слові якогось христолюбця» наприклад, знаходимо: «Господь вседержители тако, и сеи не терпети крестьян. во двоeverно живущих іже веруют в Перуна» і в Хорса і в Мокошь і в Сима, і в Рьгла [15,374]. Цікаво, що Семаргл згадується у іншій транскрипції у подвійній транскрипції, як «Сим» і «Рьгл», що дозволило деяким дослідникам дійти висновку про існування у східнослов'янському язичницькому пантеоні одночасно двох божеств – «Сима» та «Регла» [16,95–103].

До того ж, зображення крилатого пса – Семаргла археологи фіксують на багатьох предметах з так званих дружинних могильників. Так, наприклад, у Гнездівському могильнику було знайдено дзеркало з зображенням крилатого пса – Семаргла [17,19–20]. До цього слід додати поширення зображень крилатих псів на срібних та золотих речах з княжо-боярських скарбів XII–XIII ст., а також присутність Семарглів на давньоруських культових спорудах XI–XIII ст., де вони представляються охоронцями світового дерева.

Можливо, що культ дружинного Семаргла з'явився на ґрунті поєднання культу іранського Симура з культом давньослов'янських тотемістичних культів синкретичних духів-берегинь. Таким чином можливо пояснити такий суперечливий факт, як досить широке розповсюдження зображень Семаргла та пам'яток матеріальної культури, та одночасно бистре забування імені даного божества серед двоєвірних селян XI–XIII ст. Як вірно зазначив Б.О. Рибаків наші предки могли приймати за Семаргла не тільки крилатих псів, але й інших фантастичних тварин-берегинь [18,112].

Іранський бог Сенмурв становив собою уособлення озброєного добра – охоронця всього насіння (до числа якого давні землероби прираховували і трупи людей). У одному з арабських джерел XI ст. (Menoke – xrat), зокрема зазначається: «І житло Сенмурва на дереві всього насіння...і кожен раз, коли він піднімається, тисячі гілок з дерева виростають; а коли сідає – тисячі гілок ламає і насіння з них розсипає» [12,11–12]. Схожі дані мають місце і у іншому подібному джерелі VI ст. (Zat–Sparam) – «І дерево всього насіння серед широкого океану було зроблено...і Сенмурв має на ньому своє житло і коли він відлітає, то розкидає сухі насіння у воду і вони повертаються на землю з дощем» [12,17].

Як впливає з даних джерел, Сенмурв – Семаргл виступав у ролі господаря світу, символом якого є світове дерево. Він вирішує долю всього живого на землі. Похований мрець потрапляє у потойбічний світ і отже опиняється на світовому дереві мертвих у якості одного з насіння.

Сенмурв–Семаргл своїми руками скидає це «насліддя» у море (небо) і воно потрапляє на землю разом з дощем.

В цілому ж, можливо зробити висновок, що в міфологічній свідомості наших предків язичницької доби синтетичні істоти були предками – берегинями й провідниками до світу мертвих, вони символізували озброєне добро й протистояли упирам – «чужим небіжчикам».

Важливе місце у східнослов'янській дружинній міфології займала синтетична міфологічна істота Семаргл, яка навіть потрапила до пантеону східнослов'янських богів. Ім'я даного божества, очевидно, мало не автохтонне походження, але культ даного божества був архаїчно пов'язаний з культом синкретичних духів–берегинь.

Література

1. *Боровский А.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – 103 с.
2. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
3. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
4. *Бондарець О.В.* Інвентар Автуницького могильника як релікт дохристиянського світогляду // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Видавництво Національного університету Києво–Могилянська академія, 1996. – С.181–182.
5. *Чернецов А.В.* Древнерусские изображения кентавров // СА. – 1975. – № 2. – С.100–120.
6. *Вагнер Г.К.* Грифон во Владимиро–Суздальской фасадной скульптуре // СА. – 1962. – № 3. – С.78–91.
7. *Скопа Л.А., Скопа–Друзюк Г.Н.* Традиції язичницької символіки у творах середньовічного християнського мистецтва // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Видавництво Національного університету Києво–Могилянська академія, 1996.
8. *Буслаев Ф.И.* Общие понятия о русской иконописи. // Общество древнерусского искусства при Московском публичном музее. – М., 1866. – Т.5. – Ч.1. – С.1–79.
9. *Ключевский В.О.* Курс русской истории в IX т. – М.: Мысль, 1987. – Т.1. – 432 с.
10. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.: ИАН СССР, 1965.
11. *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков: 1913. – Т 1. – 346 с
12. *Тревер К.В.* Сэнмурв–Паскудж. Собака–птица. – Л.: Изд–во Гос. Эрмитажа, 1937. – 71 с.
13. *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Наука, 1988. – 416 с.
14. *Повесть временных лет.* / Под ред. В.П. Адриановой–Перетц. – М.–Л.: Изд–во АН СССР, 1950. – 712 с.
15. *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь // СПб. – 1914. – 386 с.
16. *Witczak Krzyszof Tomasz.* – Ze studiow nad religia praslowian. – Warszawa, 1993. – 103 s.

17. *Русские древности в памятниках искусства издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым.* – Выпуск 5. Курганные древности и клады до монгольского периода. – СПб. – 1897. – 798 с.

18. *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Семаргл – Переплут // СА. – 1967. – №2. – С.91–116.

Козлов М.Н. Грифоны в языческом сознании древних славян

Рассматривается малоизученный аспект восточнославянского язычества – верования в доброжелательных, по отношению к человеку, синтетических существ. Проанализирован культ языческого бога Семаргла, связанного генетически с берегинями – синтетическими божествами.

Ключевые слова: берегини, упыри, язычество, традиции, обряды, обычаи.

Kozlov, M.M. Gryphons in the heathen consciousness of the ancient Slavs

Review of the insufficiently investigated aspect of the east-Slavic paganism, that is, a belief in well-mindedness of synthetic persons, when it concerns men. Analyses of the cult of heathen god Semargle genetically connected with Beregynias – synthetic deities.

Key words: beregynias, vampires, the paganism, customs, rites, traditions.